

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/13, p. 437-456

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12070>
ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

✍ **Referees/Hakemler:** Yrd. Doç. Dr. H.Kamil BİÇİCİ – Yrd. Doç. Dr. Muhsine Eda ARMAĞAN

KÜTAHYA HİDİRLİK MESCİDİ

*Semra PALAZ YILDIRIM**

ÖZET

Çalışmamızda ele alınan yapı, I. Alaeddin Keykubad Dönemi'nde olduğu gibi Selçuklu ümarasının banisi olarak özellikle mescit ve medrese yapılarında karşımıza çıktığı ve 8,5 yıl gibi kısa bir sürenin içinde yoğun inşaat döneminin yaşandığı II. Gıyaseddin Keyhüsrev Dönemi içinde inşa edilmiştir.

Eser, kitabesine göre M. 1242-43 tarihinde II. Gıyaseddin Keyhüsrev Dönemi'nde İmâdüddin Hazer Dinarı tarafından yaptırılmıştır. Selçuklu ümarasından olduğu düşünülen Dinarı ile ilgili herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Ancak şehir halkı tarafından Kütahya fatihi olarak tanınmaktadır. Kendisinin bu mescit dışında Germiyanogulları ve Osmanlı Dönemi'nde onarım görerek asli halini yansıtmayan Balıklı Camisi ile günümüze ulaşamayan iki mescidin ve bir sakahanenin daha banisi olduğu bilinmektedir.

Yapı, Kütahya'nın güneyinde Hıdırlık Tepesi olarak bilinen yerde yüksek bir kaya üzerine yapılmıştır. "L" şeklinde bir merdiven ile ulaşılan yapı öndeki 3,68x6,07 m ölçüsünde sivri kemerli eyvan şeklinde açıklıktan oluşan giriş bölümü ile 4,20x4,35 m ölçüsünde kare planlı mescit bölümünden oluşmaktadır. İçte beyaz badanalı duvarlı mescit üst örtüde tuğla örgülü, prizmatik üçgen kuşak geçişli kubbeye sahiptir.

Mescidin öndeki eyvan biçimli giriş bölümü eyvan-türbe plan özelliğine sahip yapıları hatırlatmaktadır. Bu plan tipindeki yapıların alt katının türbe-mezar odası, üst katının ise mescit olarak kullanıldığı bilinmektedir. Ancak, Hıdırlık Mescidi, "Hızır İlyas kültü" ile ilişkili kutsal olduğu düşünülen bir kayalık üzerine inşa edilmiştir ve türbe ya da mezar odası olarak tanımlanabilecek bir mekâna sahip değildir. Ayrıca; yapının önündeki bu giriş bölümü, "son cemaat yeri" uygulamasının görüldüğü mescitlerden ölçü açısından daha küçük ve dardır. Muhtemelen mescit, bu ön mekân uygulaması ile hem "son cemaat yeri" hem de "eyvan-türbe" ile birleşen bir özellik gösteren ender bir plan özelliğine sahiptir. Şu halde, her iki özelliği bünyesinde barındıran ve inşa edildiği dönemde benzeri olmayan planı ile yapı, Anadolu Selçuklu mimarisi içinde ünik bir örnek olarak kabul edilebilir.

* Arş. Gör. Dr. Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, El-mek: semrapalaz@hotmail.com

Anahtar Kelimeler: Tek kubbeli mescitler, eyvan-türbe, Kütahya mescit, Hazer Dinarı, mescitlerde giriş bölümü.

KÜTAHYA HİDIRLIK MASJID

ABSTRACT

The structure handled in our study is encountered in particularly masjids and madrasah structures by the constructor of Seljukian administrators just as in I. Alaeddin Keykubad Period and was constructed within II. Gıyaseddin Keyhüsrev Period in which an intense construction period was experienced in a time as short as 8.5 years.

The structure was constructed by İmâdüddîn Hızır Dinarı in II. Gıyaseddin Keyhüsrev Period in 1242-43 AD according to its epigraph. No record has been obtained related to the Dinar considered to be one of Seljukian administrators. However, he is known as Kütahya Conqueror by the town people. Apart from this masjid, he is also known to be the constructor of Balıklı Mosque, which was restored during Germiyans and Ottoman Period and did not reflect its original version and two masjids having not reached to our day and a water plant (sakahane).

The building was constructed on a high rock known as Hıdırlık Hill on south of Kütahya. The structure starting with a “L” shaped ladder consists of an entrance section consisting of a pointed arch iwan-shaped opening with a dimension of 3,68 x 6,07 m in front and a square planned masjid section with a dimension of 4,20 x 4,35 m. The building with whitewashed wall inside has a prismatic triangle band dome with laid brick on the outer cover.

The iwan-shaped entrance section of the structure in front remind of buildings with iwan-shrine plan feature. The bottom floor of these plan-type buildings is known to be used as shrine-tomb room and the upper floor as masjid. However, Hıdırlık Masjid was constructed on a rocky place believed to be sacred in relation with “Hızır İlyas Cult”, and it has no place that can be defined as shrine or tomb room. Moreover, this entrance section in front of the structure is smaller and narrower in dimension from the masjids exhibiting “final community room” application. Possibly, with this front room application, the place has an exceptional plan feature exhibiting a feature combining “final community room” and iwan-shrine. So, the building comprising both features in its body and has no alike in the period of construction may be accepted as a unique sample within Anatolian Seljukian architecture.

STRUCTURED ABSTRACT

Built on a high rock in a place known as Hıdırlık Hill in the south of Kütahya; the structure had been constructed by İmadü'd-dîn Hazer Dinâri during the Period of Gıyaseddin Keyhüsrev the Second between H.641/M. 1243-44 according to the four-line marble epitaph on the entrance door.

Turkish Studies

Hazer Dinâri's another structure with epitaph in the same region is Balıklı Mosque, which is located in Balıklı Neighborhood and had been constructed between Shavval H.6347/M. 1237 May according to its epitaph that has reached the present day losing its original form. Besides this structure, it is known that there are two other masjids with the same name that have not reached the present day; one located in the area of the structure known as Hz. Ergun Çelebi Tomb in the southwest of Mevlevihane that is called as Dönerler Mosque today in the east of Ulu Mosque in the Center of Kütahya and the other in the place known as Sadettin Mosque in the corner where Balıklı and Kıbrıs streets cross in Pirlar Neighborhood. Additionally, it is asserted that there is a Sakahane (Hazer Dinâri Water) in a place where there is water rumored to have been brought to the city by Dinâri beneath Sadettin Mosque.

There is no record of Hazer Dinâri in İbn-i Bibi and the Seljukian History. It is rumored that he had used the hill where the structure is located as headquarters to conquer the Kütahya Castle which changed hands during the period of Seljukians and Byzantines, and had been told about how the castle would be conquered by His Hızır in his dream one night. According to these tales, the castle was conquered on May 5/6, 1230. Thus, Dinâri is commemorated as the conqueror of Kütahya by people. It is also rumored that he was a follower of Bahaüddin Veled, son of Mevlana Celaleddin Rumi and had been freed from the Rums with his faith. Evliya Çelebi introduced Dinâri as the vizier of the sultan of Germiyan. Besides, it is asserted that Dinâri was either the slave of Aksungur Hezar Dinâri (1193-1198), who was an Ahlat Ermanşah or brother/slave of Nizameddin Hezar, grandfather of Elvan Mehmet Bey who had constructed the minbar of Ankara Ahi Elvan Mosque.

Among 18 emirs who were considered constructives of structures like mosques, madrasahs, masjids and caravanserais during the Period of Gıyaseddin Keyhüsrev the Second; Hazer Dinâri was the emir with the highest number of structures, which was five.

The structure was rather neglected and abandoned in the 1960s. It has been restored since 1980. In this restoration, it is seen that the upper sections of facades are covered with dimension stones, the joints are renewed below and an adornment element is added to the structure with eaves comprising of muqarnas-shaped triangles above. Inside of the structure, on the other hand, it is told that the walls are perfused and the domes and transition elements are rasped, and the rectangular mihrab has been turned into a deep oven with a brick chimney. Besides, the photographs from those years show that the walls inside of the dome and the entrance iwan are covered with blue-white chinas with geometric patterns. We visited the structure in January and April, 2016 and saw that it was fine and open to worship. Today, however, the mihrab has been turned into a five-facade niche and the oven is no longer in use.

While the structure had a unidirectional staircase eastwards; today there is an "L"-shaped staircase that apparently had been built during the restoration in 1980. The structure constitutes a 7,15x6,07 m. rectangular plan of two sections including the entrance space in the front toward north-south. While the entrance section in the north is planned as an iwan that has a 1,04x3,67 m. rectangular sharp arched space; the

actual worship space in the south is planned as a 4,20x4,35 m. square. There is a five-facade mihrab on the axis of the southern wall and a dome that is entered through a triangular belt on the cover.

Facades of the structure are built on a rock in the south and the east, and on a sustaining wall in the north and the west. The structure is covered with rubbles and pitch-faced stones in the lower sections of facades and dimension stones in the upper sections. It is decorated with triangles that resemble eaves and muqarnas. In the middle of the hipped roof cover is a lead-plated dome with octagonal hoop.

Ground floor of the northern facade, which is the entrance facade, is used as a storeroom today. The arch that covers the iwan-shaped entrance space in the front is placed on a crestless and plain small column carved out of stone in the east and a wall grid in the west. There is a "u"-shaped ferro-concrete terrace with a width of 0,25 m. and a height of 0,36 m. on the edges of the wall, which probably was added during the restorations. The low arched vertical rectangular gate with a width of 1,08 m. on the axis makes a passage through the worship space.

It is observed that the five-facade mihrab niche with a width of 1,03 m. and a muqarnas kavsara on the axis of the southern wall had been renewed during the restorations. The walls are whitewashed as far as the dome skirt and the dome windows are completely made of horizontally stacked bricks with triangular belt passages and shaped like semicircle arched vertical rectangular loopholes with round stone networks in the east and the west.

Examples of square-space and single-domed masjids where the ground floor was used as a tomb chamber and the upstairs as a masjid, which had begun to be seen in tombs in Central Asia, were observed in centers like Konya and Akşehir in Anatolia at the beginning of the 13th century. These structures with prototypes are examined by S. Dilaver in two groups as tomb-masjid and masjid. Besides, these structures are the prototypes of the "last community place" which was constructed next to the entrance facade during the Western Anatolia Principalities and finalized during the Ottoman Empire. It is seen that the "last community place" which was primarily applied and developed especially in Milas Hacı İlyas Mosque (1330) had developed firstly in the closed form and then closed on sides and porch and finally the vault form as from the beginning of the 13th century and used as a place of gathering and socializing by the community who came to the building.

Front space of Hıdırlık Masjid is apparently different from these examples where "last community place" application was observed and similar to structures planned as "iwan-tomb" which began to be seen during the Seljukian Period at the beginning of the 13th century due to their iwan-shaped arrangements and also continued during the Principalities Period. Examples of the aforementioned "iwan-tomb" structures where ground floor was used as a space for mummies-corpses and the upstairs mainly as a masjid with a niche in the use of "tomb-masjid" are seen in Eskişehir, Amasya, Niğde, Kastamonu, Afyonkarahisar and Konya. Apart from these structures that date back to the Seljukian Period; iwans that were arranged as the entrance of

Turkish Studies

Hıdırlık Masjid during the Principalities Period or entrance spaces made of a sharp arched space are found in a few tombs in Manisa that date back to 1345-48.

Hıdırlık Masjid is involved in the masjid group within the classification of “tomb-masjid” and “iwan-tomb”. It is built on a rock that is considered sacred in relation with the cult of “Hızır or Hızır İlyas” only as a masjid with its entrance space shaped like an iwan. The building reflects the characteristics of single-domed moasjids with its dome made of bricks and triangular passages; rubble-boast-dimension stone materials used in the building mass; dome transition elements and use of brick materials on the dome.

Similar characteristics of the structure are observed in Mahmud Suzâni Tomb that was probably inspired by that structure and built in Eskişehir Sivrihisar approximately one century later in 1348; Manisa Saruhan Bey Tomb dating back to 1345; and Gülgün Hatun (Seven Girls) Tomb dating back to the end of the 14th century. This condition shows that the plan of the structure had been used in tombs during the Principalities Period.

As a consequence, it is seen that Hıdırlık Masjid which is located on a sacred hill and rock had been constructed based on the tradition of single-domed masjid comprising of the synthesis of “last community place” and “iwan-tomb” schemas. Owing to this characteristic; the structure is important because it is one of the unique examples of arched spaces that used to be encountered especially in the entrance of tombs within the Anatolian Seljukian Architecture during the Principalities Period.

Keywords: Single-domed masjid, iwan-shrine, Kütahya masjid, Hazer Dinarı, final community room, II. Gıyaseddin Keyhüsrev.

1- Giriş

Yapı, Kütahya'nın güneyinde, Hıdırlık Tepesi¹ olarak bilinen yerde yüksek bir kaya üzerine inşa edilmiştir (Ocak, 2007; Çelepi, 2009: 532-549). Bulunduğu tepenin adı ile anılan eser Hızırılık olarak da bilinmektedir² (Dağlı, Kahraman ve Dankoff, 2000: 18; Güler, 178).

¹ “Hıdırlık Tepesi”, Kayseri Erkilet'te Hızır İlyas Köşkü'nün bulunduğu tepe ile Akşehir, Afyonkarahisar, Hatay, Çorum, Merzifon, Sivas gibi birçok ilde ve Türkiye dışında İran, Azerbaycan, Suriye, Irak gibi dış merkezlerde de bulunmakta ve kutsal sayılmaktadır.

² Dadaş, Batur ve Yücedağ, 2000, s. 276'da Sultan Bağı Vadisi'nde bulunan Hıdırlık Zaviyesi'nin zaviyedarı ile ilgili bir mahkeme kaydı mevcuttur.

Fotoğraf 1. Uydu görünümü (Google earth görüntü tarihi: 18.11.2015, erişim tarihi: 10.12.2016)

Mescidin 1960'lı yıllarda oldukça bakımsız ve metruk halde olduğu (Güner, 1964: s. 5.), 1980 yılında gerçekleştirilen onarımda cephelerin üst bölümündeki kaplamaların, altta ise derzlerin yenilediği ve üstte mukarnas şeklinde üçgenlerden oluşan saçak yapıldığı; içerde duvarların sıvandığı, kubbe ve geçiş öğelerinin raspa edildiği, dikdörtgen mihrabının da derinleştirilerek ve tuğladan bir baca eklenerek ocak haline getirildiği bilinmektedir (Altun, 1981-82, 221; 1998: 312) (Fotoğraf 4). Ayrıca daha önce yalnız doğu yönde bulunan merdivenin yenilenerek "L" şeklinde yapıldığı, kubbe ve giriş eyvanı içindeki duvarların mavi-beyaz renkli geometrik desenli çinilerle kaplandığı anlaşılmaktadır³ (Fotoğraf 2-3 ve 5). Bu yıllara ait bir fotoğraf yapının yanındaki kafede de görülmüştür⁴ (Fotoğraf 6). Ancak 2016 yılının Ocak ve Nisan aylarında ziyaret ettiğimiz yapının iyi durumda ve ibadete açık olduğu ve günümüzde mihrabın beş cepheli bir niş haline getirilerek ocak kullanımının iptal edildiği görülmüştür.

Fotoğraf 2 ve 3 Onarımlardan önce Giriş cephesi ve merdivenler (Altun, 1981-82)

³ Altun, 1981-82, s. 221'de bu çinilerin 1981 yılında iç mekân duvarlarına da döşendiğini duyduğunu söylemektedir. Ancak bu durumla ilgili kesin bir veri yoktur.

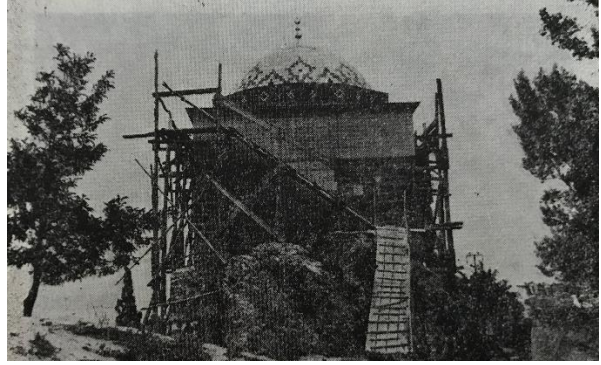
⁴ Kendilerine yapı ile ilgili bilgilerini ve fotoğrafı bizimle paylaştıkları için teşekkür ederim.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/13

Fotoğraf 4. Ocak haline getirilen tuğla mihrap, 1975

Fotoğraf 5. 1980 onarımdan bir fotoğraf

(Altun, 1981-82)

Fotoğraf 6. Çinili giriş cephesi, onarımlardan sonra (Yapı yakınındaki kafede bulunan fotoğraf)

Yapının giriş kapısı üstünde yer alan 0,52x0,46 m. ölçüsündeki sülüs hatlı dört satırlık dikdörtgen beyaz mermer kitabesi tarihi ve banisi hakkında bilgi vermektedir. Kitabe şöyledir:

- 1- *Fî eyyamı devletü's-sultâne'l-azam zıllullahi fi'l-âlem*
- 2- *Gıyasu'd-dunyâ ve'd-dîn ebu'l-feth Keyhüsrev bin Keykubâd eaza'llahu ensarahu*
- 3- *Emare bi'imâreti el-mescid el-mübârek el-abdü'z-zaîf el-muhtac ilâ rahmet'ullahi Teâlâ*
- 4- *İmdü'd-dîn Hazer Dinârı fi't-târih-i senet-i ehadi (ve) erba'in ve sittemie* (Uzunçarşılı, 1932: 22; İğdemir, 1941: 545; Güner, 1964: 5; Altun, 1981-82: 221; Kalyon, 2000: 11).

Türkçesi: Bu mübarek mescid, büyük sultan, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, din ve dünyanın yardımcısı, fethin babası, Keykubad oğlu Keyhüsrev'in saltanat günlerinde, Allah'ın yardımına muhtaç zayıf kul İmadüddin Hazer Dinari tarafından H.641/M. 1243-44 senesinde inşa edildi.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/13

Fotoğraf 7. Hıdırlık Mescidi kitabesi

Kitabesine göre II. Gıyaseddin Keyhüsrev Dönemi'nde inşa edilen yapının, İmâdüddîn Hazer Dınarı tarafından yaptırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Dınarı'nın, Balıklı Mahallesi'nde bulunan ve asli halini kaybederek günümüze ulaşan Balıklı Camisi'nin de banisi olduğu, yapıya giriş kapısı üstünde bulunan üç kitabeden sağ üst köşedeki kitabede okunmaktadır. Hemen hemen Hıdırlık Mescidi ile benzer olan kitabeye göre caminin yapılışı Şevval H.6347/M. 1237 Mayıs ayındadır⁵ (Uzunçarşılı, 1932: 22; Altun, 1981-82: 217-218; Kalyon. 2000: 9-10; Uysal, 2006: 48 ve 51; Palaz Yıldırım, 2017: 848) (Fotoğraf 8).

Fotoğraf 8. Balıklı Cami Kitabesi, Kütahya

⁵ Kütahya Balıklı Camisi'nin Selçuklu Dönemi'ne ait 5 satırlı ve sülüs hatlı, 0,60x0,60 m ölçüsündeki beyaz mermer kitabe kitabesi şöyledir:

- 1- *Fî eyyam-ı devletü 's-sultânü 'l-azam zıllullâh*
- 2- *Fî 'l-âlem Gıyasu 'd-dunyâ ve 'd-dîn ebu 'l-feth Keyhüsrev bin*
- 3- *Keykubâd eyyeda 'l-lâhu saltanahu emere bi 'imâretü 'l-mescid*
- 4- *El-emürü 'l-isfehselâr el-ecelü 'l-kebîr imâde 'd-din*
- 5- *Hezar Dinâri bi-tarih-i Şevvâl senet-i serba' ve selâsin ve sittemie.*

Türkçesi: Bu cami, büyük sultan, dünya ve dini yardımcısı, fetih babası, Keykubad oğlu Keyhüsrev'in saltanatı günlerinde büyük emir-i sipahsâlar İmâdüddin Hazer Dınarı tarafından Şevval ayı H. 634/Mayıs-Haziran M. 1237 tarihinde inşa edildi.

Turkish Studies

Hazer Dinarı'nın kitabeli bu iki yapı dışında Kütahya Merkez'de Ulu Cami'nin doğusunda günümüzde Dönenler Camisi olarak bilinen Mevlevihane'nin güneybatısında Mevlevi büyüklerinden Hz. Ergun Çelebi ve yakınlarının yattığı türbenin yerinde (Güner, 1964: 5; Altun, 1981-82: 223-224; Varlık, 1988: 265; Uysal, 2006: 97; Kalyon, 2000:15-16) ve merkezde Pirlar Mahallesi'nde Balıklı ve Kıbrıs caddelerinin kesiştiği köşede bulunan Sadettin Camisi olarak bilinen yapının yerinde (Güner, 1964: 5; Altun, 1981-1982: 270-273; Kalyon, 2000: 17-19; Uysal, 2006: 97) günümüze ulaşamayan kendi ismi ile anılan birer mescidi ve yine Sadettin Camisi altında Dinarı tarafından şehre getirilen suyun bulunduğu yerde bir Sakahane (Hazer Dinar Suyu)'si olduğu bilinmektedir (Uzunçarşılı, 1932: 23. Altun, 1981-82: 274; Kalyon, 2000: 18)

Dinarı hakkında İbn-i Bibi'de ve Selçuklu Tarihi'nde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Kendisinin bazı kaynaklardan 6 Mayıs 1230 tarihinde Selçuklu ve Bizans elinde el değiştiren Kütahya'nın fethini tamamladığı bilinmektedir (Güler, 173-174; Kalyon, 2000: 12). Yapının bulunduğu tepenin emir tarafından Kütahya Kalesi'ni fethetmek için kumanda merkezi olarak kullanıldığı ve kendisinin bir gece rüyasında kalenin nasıl fethedildiğini anlatan Hızır Hazretlerini gördüğü yönünde rivayetler bulunmaktadır⁶. Bu nedenle emir, halk tarafından Kütahya'nın fatihi olarak anılmaktadır. Ayrıca Mevlana Celâleddin Rumi'nin oğlu Bahaüddin Veled'in müridi olduğu ve Rumlara esir düştükten sonra inancı ile kurtulduğu yönündeki hikâyelerin gerçeği yansıtmadığı düşünülmektedir (Sakıp Dede, 1283:45; Altun, 1981-82: 222). Evliya Çelebi tarafından Germiyan sultanının veziri olarak tanıtılan Dinarı'nın Ahlat Ermanşahlarından Aksungur Hezar Dinarı'nın (1193-1198) kölesi olduğu yönünde düşünceler de mevcuttur. Diğer taraftan emirin, Ankara Ahi Elvan Camisi'nin minberini yaptıran Elvan Mehmet Bey'in dedesi Nizameddin Hezar'ın kardeşi ya da kölesi olabileceği ileri sürülmektedir (Uzunçarşılı, 1932: 23-24; Öney, 1971: 27).

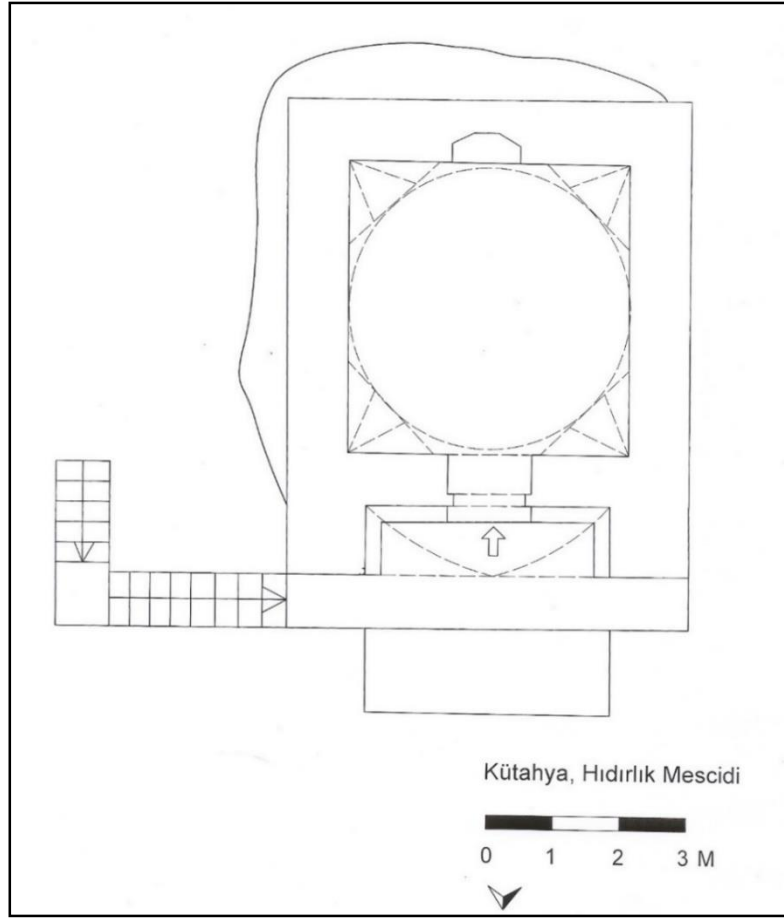
2- Mimari Tanım

Yüksek bir kaya üzerinde bulunan ve "L" şeklinde merdiven ile ulaşılan yapı kuzey-güney yönünde 7,15x6,07 m. boyutlarında, öndeki giriş mekânı ile birlikte iki bölümlü, dikdörtgen bir plan teşkil eder. Kuzey giriş bölümü 1,04x3,67 m. boyutlarında dikdörtgen sivri kemerli bir açıklığa sahip eyvan şeklindedir. Duvar kenarlarında 0,25 m. eninde, zeminden 0,36 m yükseltide muhtemelen onarımlar sırasında eklenen "u" şeklinde betonarme bir seki mevcuttur (Çizim 1).

Cephenin ekseninde 1,08 m. eninde basık kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır. Bu kapıdan 4,20x4,35 m ölçülerindeki kare planlı ibadet mekânına geçilmektedir.

Yapıda herhangi bir pencere açıklığı bulunmamaktadır. Yalnız kubbeye karşılıklı yerleştirilmiş mazgal tipinde iki pencere açıklığı vardır. İçerde, güney duvarı ekseninde beş kenarlı mihrap, örtüde ise üçgen kuşak ile geçilen kubbe görülmektedir.

⁶ Kendisi de Kütahyalı olan M. Kalyon, 2000, s.12'de bu hikâyeleri çocukken de dinlediğini ve kalenin fethinin 5-6 Mayıs gününde gerçekleştiğini ve bu nedenle de bu tarihte Kütahya'da Hıdırellez'in yanında fetih şenliklerinin de yapıldığını anlatmaktadır.

Çizim 1. Plan

Fotoğraf 9. Genel görünüm (<http://www.kutahya.bel.tr/tarihiyerler.asp?islem=goster&id=11>)

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/13

Yapının cepheleri, güney ve doğuda kaya üzerinde, kuzey ve batıda ise istinat duvarı üzerinde konumlanmıştır (Fotoğraf 10-12). Cepheler, ortanın biraz üst seviyesine kadar moloz ve kaba yonu taş, üst kısımda ise kesme taş örgülüdür. 1980 yılında yapılan onarım sırasında alttaki örgünün derzlerinin ve üst bölümdeki kesme taş kaplamasının yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu onarımda, mukarnas benzeri üçgenlerden meydana gelen bir saçak yapılmıştır (Altun, 1981-82: 221) (Fotoğraf 14). Örtü, sekizgen kasağa sahip kurşun kaplamalı kubbedir.

Fotoğraf 10. Doğu cephe

Fotoğraf 11. Güney cephe

Fotoğraf 12. Batı Cephe

Giriş cephesi olan kuzey cephenin alt katı günümüzde, dikdörtgen bir mekân haline getirilerek depo olarak kullanılmaktadır. Cephe önünde eyvan gibi düzenlenen sivri kemerli açıklık yapının ilk bölümüdür. Eyvan kemeri doğu tarafında taştan oyulmuş başlıksız ve bezemesiz bir sütunçe üzerinde iken; batı tarafında duvar kütesine oturmaktadır. Cephe ekseninde yer alan basık kemerli düşey dikdörtgen kapı ile ibadet mekânına geçilmektedir. Kapının özgün halinde üstte lentolu olduğu ve bu bölümünün daha sonra yapılan müdahalelerle basık kemer haline getirildiği görülmektedir (Fotoğraf 13-14).

Turkish Studies

Fotoğraf 13. Kuzeyden genel görünüm

Fotoğraf 14. Kuzey cephe, eyvan şeklinde giriş bölümü

Yapının 1,08 m enindeki giriş kapısı içte de basık kemerli sağır alınlığa sahiptir (Fotoğraf 15). İbadet mekânı, 4,20x4,35 m ölçülerindedir. Güney duvarda eksende görülen mihrap, 1,03 m eninde mukarnas kavsaralı ve beş kenarlı bir niş şeklindedir ve onarımlar sırasında yenilenmiş olduğu anlaşılmaktadır (Fotoğraf 16-17). Duvarlar kubbe eteğine kadar beyaz badanalıdır. Üçgen kuşaklarda ve kubbede ise tamamen yatay istifli tuğla örgü dikkati çeker. Kubbenin doğu ve batısında karşılıklı olarak yerleştirilmiş, yuvarlak taş şebekeli yarım daire kemerli düşey dikdörtgen mazgal pencereler yer almaktadır (Fotoğraf 18).

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/13

Fotoğraf 15. Kuzey duvar ve giriş kapısı

Fotoğraf 16 ve 17. Doğu ve güney duvar-mihrap

Fotoğraf 18. Kubbe

Turkish Studies

3- Değerlendirme ve Sonuç

Mescit, 8,5 yıl saltanat süren II. Gıyaseddin Keyhüsrev Dönemi'nde çoğu kervansaray tipinde⁷ inşa edilen birçok yapı türü içinde tespit edilen mescitler içinde kitabesi ile bilinen yegâne örnekler arasındadır (Palaz Yıldırım, 2017). Onarılarak ve kitabesi ile günümüze ulaşan küçük ama planı ile ünik bir örnek olan yapının banisi M. 1230-1244 yılları arasında Kütahya'da yaşadığı kabul edilen ve kendisi hakkında fazla bir bilgi bulunmayan Hazer Dınarı'dır. Kendisinin bu eser ile birlikte (iki mescit ve Balıklı Cami) toplamda dört yapının banisi olduğu bilinmektedir (Altun, 1971-72: 216-224 ve 270-274; Uzunçarşılı, 1932: 22-24). Kitabelerden bu dört yapının da II. Gıyaseddin Keyhüsrev Dönemi'nde yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Saray erkânından sultan ve eşlerinin yanında bani olarak karşılaşılan emirler önemli sayıdadır. Özellikle, II. Gıyaseddin Keyhüsrev Dönemi'nde cami, medrese, mescit ve kervansaray yapılarında bani olarak görülen emirlerin sayısı 18 olarak tespit edilmiştir (PalazYıldırım, 2017: 1061). Hazer Dınarı ise bu emirler içinde en fazla sayıda eser yaptıran kişi olarak karşımıza çıkmaktadır (Palaz Yıldırım, 2017: 1064-65). Ancak, kendisi hakkında fazlaca bilgiye rastlanmaması şaşırtıcıdır.

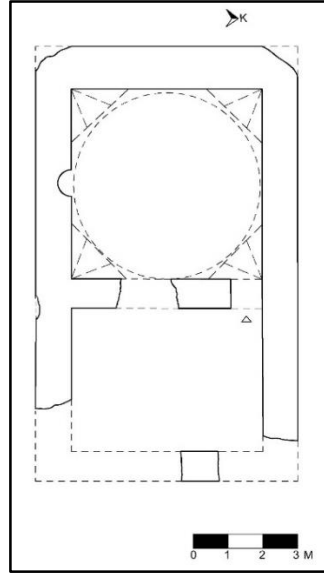
Kare mekânlı ve tek kubbeli mescitlerin örneklerinin Orta Asya'da türbe örneklerinde görülmeye başladığı ve bu yapılardan Türkmenistan Şir Kebir Türbesi (9-10.yüzyıl)'nin alt katının mezar odası, üst katı mescit olarak kullanıldığı bilinmektedir (Dilaver, 1970-71: 17). Anadolu'da 13. yüzyıl başından itibaren Konya, Akşehir gibi merkezlerinde ilk örnekleri görülen bu yapılar S. Dilaver tarafından türbe-mescit ve mescit olarak iki grupta incelenmiştir. İlk grupta yer alan örneklerden Akşehir Ferruh Şah Mescidi (M.1224) ve Konya Halkabegüş Mescidi (13. yüzyıl)'nin iki katlı olduğu ve alt katın mezar, üst katın mescit olarak tasarlandığı kubbeli yapıların yanı sıra türbe ve mescit mekânlarının yan yana inşa edildiği örnekler de bilinmektedir: Alanya'da M. 1230 tarihli Akşebe Sultan Mescidi ve Türbesi ile Konya'da 13. yüzyıla tarihlenen Beyhekim Mescidi, Tahir ile Zühre Mescidi ve M. 1279 tarihli Harput Alaca Türbe ve Mescidi.

Yalnız mescit bölümünden ibaret ve giriş cephesinde bir ön mekâna sahip yapıların en erken örneği 1215 tarihli Konya'da Hacı Ferruh Mescidi'dir (Katoğlu, 1966: 82; Bakırcı, 1969, 171-184). Diğer örnekler M. 1216 tarihli Konya Beşarebey (Ferhuniye) Mescidi (Katoğlu, 1966: 82; Şaman Doğan, 2014: 957-976), M. 1220 tarihli Erdemşah Mescidi, M. 1248 tarihli Karatay Mescidi (Karpuz, 2009: 207-208), M. 1250 tarihli Akşehir'de Taş Medrese Mescidi, günümüzde yıkılmış olan M. 1260-65 tarihli Konya İnce Minareli Medrese Mescidi, 13. yüzyıla tarihlenen Hoca Hasan Mescidi (Katoğlu, 1966: 84.), Aksinne Dibekli Mescid, Zenburi Mescidi, Sırçalı Mescit, Beyhekim Mescidi ile Tokat Çamlıbel Mescidi (Palaz Yıldırım, 2017: 143-156) olarak sıralanabilir (Katoğlu, 1966: 82-86; Özakin, 1998: 269-288 ve Tablo 2) (Çizim 2-5). Bu mekânlar 13. yüzyıl başından itibaren önce kapalı, sonra yanlardan kapalı ve revak şeklinde ve tonozlu form gelişimini takip ederek, Batı Anadolu'da Beylikler ve Osmanlı Dönemi'nde son şeklini alan "son cemaat yeri"nin ilk örneklerini oluşturmaktadır. Özellikle ilk olarak Milas Hacı İlyas Camisi'nde (1330) uygulanarak gelişen "son cemaat yeri"nin verilen örneklerde toplanma ve sohbet etme yeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Katoğlu,1966: 87-88; Dilaver, 1970-71: 19-22).

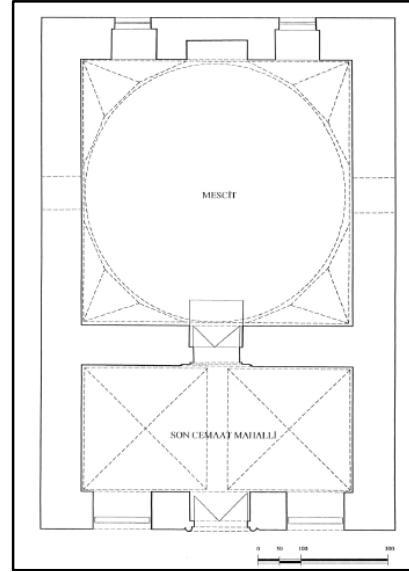
Bu mekânlar M. Katoğlu tarafından dört grupta incelenmiştir: İlkel denilen her taraftan duvarlarla kapalı, mescit ve sokağa birer kapı ile bağlanan ve tonozlu olanlar (Küçük Karatay, Beşarebey mescitleri); her taraftan kapalı, mescit ve dışarıya pencere ve kapılarla bağlananlar (Hacı Ferruh, Aksinne Dibekli mescitleri); iki taraftan kapalı, revak şeklinde olanlar (Konya Sırçalı ve İnce

⁷ 21 kervansarayın tespit edildiği bu yapıların 8'inin mescit, hamam, köprü gibi yapılarla birlikte külliye şeklinde inşa edildiği anlaşılmıştır.

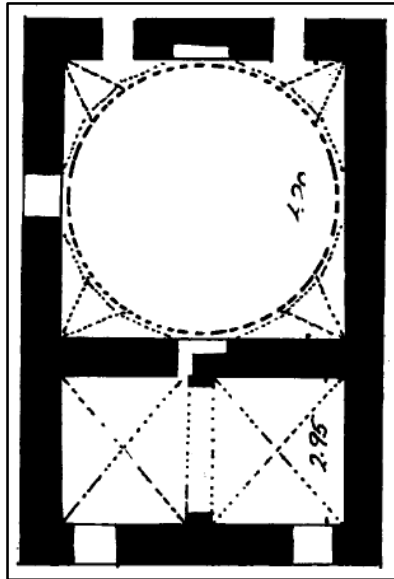
Minareli Medrese ile Akşehir Taş Medrese mescitleri); ana mekân önünde kapalı ve iki ya da üç parçadan meydana gelenler (Tahir ve Zühre, Beyhekim mescitleri).

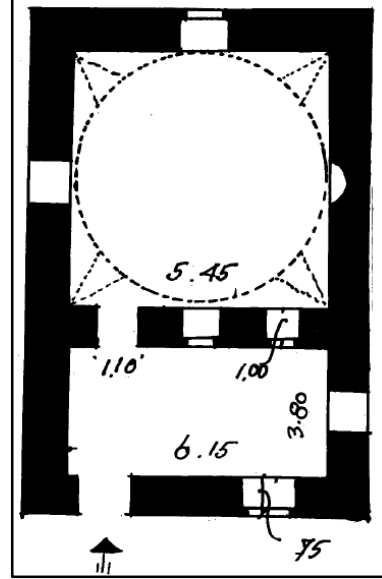
Çizim 2. Tokat Çamlıbel Mescidi

Çizim 3. Karatay Mescidi, Konya (Karpuz, 2009)

Çizim 4. Beşarebey Mescidi, Konya
(Katoğlu, 1966)

Çizim 5. Aksinne Dibekli Mescidi, Konya

Yapının girişinde görülen eyvan saray cami, medrese, kervansaraylarda sevilerek kullanılmış ve Anadolu Selçuklu Dönemi yapılarında da kullanılmaya devam etmiştir. Selçuklu Dönemi'nde 13. yüzyıl başında görülmeye başlanan ve Beylikler Dönemi'nde de yapımına devam eden türbelerde de eyvanın kullanıldığı ve "eyvan-türbe" olarak literatüre giren alt katı mumyalık-cenaze katı, üst katı çoğu zaman mihrap nişi ile birlikte mescit gibi düzenlenen yapıların örneklerine ise Eskişehir, Amasya, Niğde, Kastamonu, Afyonkarahisar ve Konya'da rastlamak mümkündür (Sözen, 1968: 167-210; Gündüz, 2014: 133 ve 343, Tablo 6). Selçuklu Dönemi'ne tarihlenen bu yapılar şunlardır: Kayseri Battal Gazi Cami Türbesi (12. yüzyıl ikinci yarısı), Seyitgazi Ümmühan Hatun Türbesi (H.

Turkish Studies

604/M. 1207-08), Karaman Sadeddin Ali Türbesi (H. 645/M. 1247-48), Afyonkarahisar-İhsaniye-Akviran Köyü Saya Baba Türbesi (13. yüzyıl ortası), Afyonkarahisar-İhsaniye Osmanköyü Herdena Bahar Baba Türbesi (13. yüzyıl ortası), Afyon-Boyalıköy Eyvan Türbe (13. yüzyıl ikinci yarısı), Akşehir Emir Yavtaş Türbesi (H.654-660/M. 1255-1265), Konya Şekerfüruş Türbesi (13. yüzyıl ortası), Konya Bedreddin Gevhertaş Türbesi (13. yüzyıl ortası), Konya Cemel Ali Dede Türbesi (13. yüzyıl ikinci yarısı), Konya Tavus Baba Türbesi (13. yüzyıl sonları), Niğde Beylerbeyi Türbesi (H. 725/M. 1325), Amasya Sultan Mesut Türbesi (14. yüzyıl ortası), Amasya Kadınlar Türbesi (14. yüzyıl ikinci yarısı), Amasya Şadgeldi Türbesi (H. 783/M. 1381-82), Kastamonu Atabey Türbesi (1397-1460 yılları arası), Kastamonu Âşıklı Sultan (13. yüzyıl sonu) , Konya Gömeç Hatun (13. yüzyıl sonu-14. yüzyıl başı) ve 13. yüzyıla tarihlenen Konya Mevlana Dergâhı arkasındaki Anonim II Türbe (Önkal, 2015: 271-303).

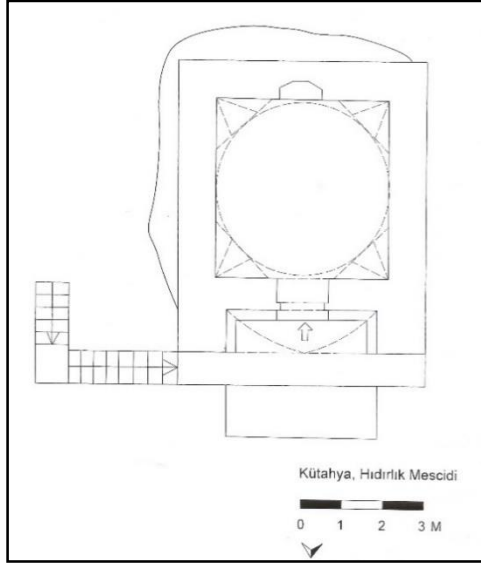
Hıdırlık Mescidi bu örnekler içinde, “türbe-mescit” ve “eyvan-türbe” sınıflaması içinde mescit grubunda yer almaktadır. Zira “Hızır İlyas kültü”⁸ ile ilişkili kutsal olduğu düşünülen bir kayalık üzerine inşa edilen mescidin, mummyalık bölümünün bulunmayışı yalnız mescit olarak inşa edildiğini göstermektedir. Yapı, tuğla örgülü ve üçgen geçişli kubbesi; moloz-kabayonu-kesme taş malzemeli duvarları, kubbeye geçiş öğeleri ve kubbeye tuğla malzeme kullanılması ile tek kubbeli mescitlerin özellikleri ile benzerlik göstermektedir⁹. Ancak yapının ön mekânın “son cemaat yeri” olarak tasarlandığı düşünülse de ölçüleri bakımından diğer örneklerle göre daha dardır. Bu nedenle yapının bahsedilen örnekler gibi hazırlayıcı bir mekân olarak tasarlanan bu mimari özelliği ile “eyvan-türbe” şemasına daha yakın bir özellik gösteren “kare planlı tek kubbeli mescit” olarak inşa edildiği düşünülmektedir.

Yapının en yakın benzeri ve muhtemelen kendisinden örnek alınarak yaklaşık bir asır sonra 1348 yılında inşa edilmiş olan Eskişehir Sivrihisar’da bulunan Mahmud Suzâni Türbesi’dir (Altınsapan, 1999: 87-91; Altınsapan-Parla, 2004: 354-360 ve 2010: 193-202). Yine yaklaşık aynı dönemde 1345 yılına tarihlenen Manisa Saruhan Bey Türbesi ile 14. yüzyıl sonlarına tarihlenen Gülgün Hatun (Yedi Kızlar) Türbesi’nin ön mekânı sivri kemerli bir açıklıktan oluşan eyvan şeklindedir (Durukan, 2014, 419 ve 421). Bu durum, yapının planının Beylikler Dönemi türbelerinde tercih edildiğini ve giriş bölümünün bu şekilde vurgulandığını düşündürür.

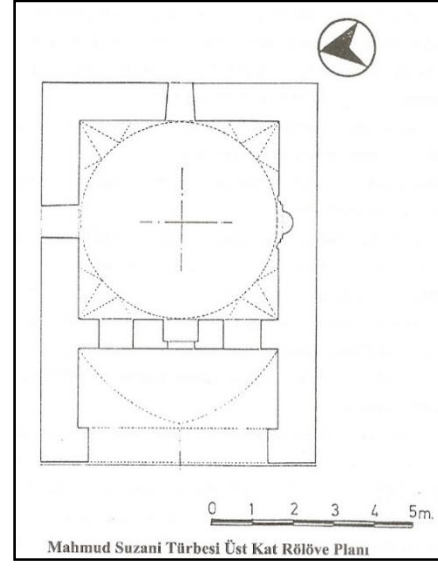
Sonuç olarak, bulunduğu tepe ve kayalık ile kutsal sayılan bir yerde inşa edilen Hıdırlık Mescidi’nin ön mekânının “son cemaat yeri” ve “eyvan-türbe” şemalarının sentezinden oluşan giriş bölümü ile birlikte “kare planlı tek kubbeli mescit” geleneğinde yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Yapı, bu özelliği ile Anadolu Selçuklu Mimarisinde içinde, daha sonra Beylikler Dönemi’nde özellikle türbe yapılarının girişinde görülen kemerli açıklıklara örnek teşkil eden yegâne örneklerden birisi olması açısından önemlidir. Temennimiz, kitabesi ile günümüze kadar ayakta kalmayı başaran yapının gelecek kuşaklara da aktarılmasıdır.

⁸ Bereket bolluk, sağlık gibi birçok özelliğe sahip olan Hızır ya da Hızır İlyas Kültü, İslam öncesi dönemden beri bilinen ve İslamiyet’le daha fazla topluma yayılan bir kültür olarak karşılaşılan, hem Türkiye hem de Türkiye dışında birçok bölgede kutsal sayılan yerleşimleri bulunmaktadır. “yeşil” anlamına gelen El-Hadr, el-Hıdır, el-Ahdar lakabı ile bilinen Hızır’ın, bu nedenle yeşil elbiseli, aksakallı nur yüzlü bir insan suretinde halk arasına karıştığı düşünülmektedir. İlahiyatta ve halk inançlarında önemli bir yere sahip olan Hızır’ın ve İlyas’ın yılın belli günlerinde bir araya gelerek yeryüzündeki görev ve sorumluluklarını yerine getirdikleri ileri sürülmektedir. Daha geniş bilgi için bakınız, Ocak, 2007 ve Çelepi, 2009, s. 532-549.

⁹ Okçuoğlu, 1995, s. 18-21’de tuğla malzemeli Türk üçgeni geçişli kasnaksız kubbe ile örtülmesinin bu yapıların genel özellikleri arasında olduğu belirterek yalnız Konya Taş Mescit’in tromplarında taş malzeme kullanıldığını söyler. Ayrıca, tarafımızdan incelenen Tokat Çamlıbel Mescidi’nde de taş malzeme kullanıldığı görülmüştür.

Çizim 6. Hıdırlık Mescidi

Çizim 7. Eskişehir Mahmud Suzâni Türbesi
(Altınsapan-Parla, 2010)

Fotoğraf 19. Hıdırlık Mescidi, Kütahya

Fotoğraf 20. Mahmud Suzâni Türbesi, Eskişehir
(Altınsapan-Parla, 2010)

Fotoğraf 21. Manisa Saruhan Bey Türbesi
(<http://www.panoramio.com/photo/6848053>)

Fotoğraf 22. Manisa Ümmühan Hatun (Yedi Kızlar)
Türbesi (<http://www.panoramio.com/photo/103453425>)

Turkish Studies

Fotoğraf 23. Gömeç Hatun Türbesi, Konya

Fotoğraf 24. Saya Baba Türbesi, Afyonkarahisar
(<http://sosyodenemeler.blogspot.com.tr>)

KAYNAKÇA

- Altınsapan, E. (1999). *Ortaçağ'da Eskişehir ve Çevresinde Türk Sanatı (11-15. Yüzyıllar Mimarisi)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Altınsapan, E.-C. Parla. (2004). *Eskişehir Selçuklu ve Osmanlı Yapıları I*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Altınsapan, E.-C. Parla. (2010). *Eskişehir Zaviye ve Türbeleri (Selçuklu-Osmanlı Dönemi)*, Eskişehir, s.193-202.
- Altun, A. (1981-82). Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi. *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya*, İstanbul.
- Altun A. (1998). Hıdırlık Mescidi. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, s. 312.
- Arık, M.O. (1967). Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri, *Anadolu (Anatolia)*, XI, Ankara, s. 57-100.
- Bakırcı, Ö. (1969). Hacı Ferruh Mescidi. *Vakıflar Dergisi*, 8, Ankara, s. 171-184.
- Çelebi, M.S. (2009). Hatay'da Hızır İnanışları. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3, Spring, p. 532-549, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8020>, ANKARA-TURKEY.
- Dadaş, C-A. Batur-İ. Yücedağ. (2000). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya Vakıfları II/2 (Birinci Baskı)*, Kütahya: Kütahya Belediyesi Yayınları.
- Dağlı, Y., S.A. Kahraman, R. Dankoff (haz.). (2000). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dilaver, S. (1970-71). Anadolu'da Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 4, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü, s.17-24.

- Durukan, A. (2014). Beylikler Dönemi Kültür Ortamından Bir Kesit. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/10, Fall, p. 391-502, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8020>, ANKARA-TURKEY.
- Güler, K. (baskı yılı yok). Evliya Çelebi'nin Gözüyle Kütahya. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Dergisi*, http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/kadir_guler_evliya_celebi_kutahya.pdf.
- Güner, H. (1964). *Kütahya Camileri*.
- Gündüz Küskü, S. (2014). *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Anadolu Selçuklu Geleneği*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İğdemir, U. (1941). Merhum Halil Edhem Eldem'in Türk Tarih Kurumu'na Armağan Ettiği Türk-İslam Devri Kitabe Estampajları. *Belleten*, C.4, S.16, İstanbul: Maarif Matbaası, s. 545-563.
- Kalyon, M.M. (2000). *Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı Eserleri*, Kütahya: Kütahya Belediyesi Yayınları.
- Karpuz, H. *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Konya 42*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009, 207-208.
- Katoğlu, M. (1966). 13. Yüzyıl Konya'sında Bir Cami Grubunun Plan Tipi ve Son Cemaat Yeri. *Türk Etnografya Dergisi*, S. 9, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 81-100.
- Ocak, A.Y. (2007). *İslam-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Okçuoğlu, T.(1995). *Anadolu Selçuklu Mescitlerinde Kubbeye Geçiş Alanının Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Öney, G. (1971). *Ankara'da Türk Devri Yapıları*, Ankara.
- Önkal, H. (2015). *Anadolu Selçuklu Türbeleri (İkinci Baskı)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Özakın, R. (1998). Konya'da Tek Kubbeli Selçuklu Mescitleri Tarihsel Gelişimi, Mimari Özellikler. *VII. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya, s. 269-288.
- Palaz Yıldırım, S. (2017, Mayıs). Tokat Çamlıbel Mescidi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/1, Uşak, s.143-156.
- Palaz Yıldırım, S. (2017). *II. Gıyaseddin Keyhüsrev Dönemi Mimari Eserleri*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Sâkıb Dede, (1283). *Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyyân*, Kahire.
- Sözen, M. (1968). Anadolu'da Eyvan Tipi Türbeler. *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, I, İstanbul, s. 167-210.
- Şaman Doğan, N. (2014). Selçuklu Döneminde Siyasi ve Bani Kimliği ile Zeyneddîn Beşâre. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/10, Fall, p. 957-976, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8020>, ANKARA-TURKEY.
- Uysal, A.O. (2006). *Germiyanogulları Beyliğini Mimari Eserleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1932). *Kütahya Şehri*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Varlık, M.Ç. (1980). *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum.

Varlık, M. Ç. (1988). XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 3, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 189-271.

<http://sosyodenemeler.blogspot.com.tr/2012/05/saya-baba-afyonkarahisar.html>

<http://www.kutahya.bel.tr/tarihiyerler.asp?islem=goster&id=11>

<http://www.panoramio.com/photo/6848053>

<http://www.panoramio.com/photo/103453425>